

RECEPTAREA OPEREI PĂRINTELUI PROFESOR DUMITRU STĂNILOAE ÎN VIAȚA ȘI SPIRITUALITATEA MONAHALĂ (I)

Pr. prof. dr. Ioan C. TEȘU
Facultatea de Teologie Ortodoxă „Dumitru Stăniloae”,
Universitatea „A.I. Cuza” Iași

Abstract

Father Professor Dumitru Stăniloae believed that the Orthodox monasticism represent a true banner of defending and preaching the right faith, in all times of Christian history: the monasteries, oases of Orthodox spirituality and of national identity, and the monks, sublime models of the incarnation of Jesus Christ's Gospel. Father Stăniloae had high consideration for monastic life, affirming that this would be a fundamental landmark of Christianity, as long as it would keep its votes and ideals unaltered, fulfilling his vocation, by preaching a life of sinlessness. The relationship that Father Stăniloae had cultivated with monasticism and the monks is one of mutual appreciation. Through his pilgrimages and through his spiritual relationships with the great confessors, Father Dumitru Stăniloae experienced a closer approach on monasticism, that he always saw of as a factor of moral improvement of Christian life, in general. From historical perspective, Father Stăniloae dedicated numerous efforts and pages to Orthodox Romanian monasticism and its central personalities, because of his profound beliefs regarding the vocation of spiritual Orthodox Romanian synthesis, of its discernment. For all this merits and services, done for Orthodox monasticism, Father Professor Dumitru Stăniloae was held in high respect and special appreciation by the monks, who believed that, even if he lives in family, he was still „one of them”, because they found him to be an authentic, loving defender of the high values of monastic life.

Keywords: monasticism, Orthodox Theology, Father Dumitru Stăniloae, monks, monasteries

Persoana și personalitatea, opera și gândirea teologică a Părintelui profesor Dumitru Stăniloae interesează tot mai mulți teologi, din Biserici, credințe și tradiții variate, adevărându-se cuvintele teologului Olivier Clément, care aprecia că, „pe măsură ce opera sa va

fi tradusă în limbile occidentale, ea se va afirma ca una dintre creațiile majore ale gândirii creștine din a doua jumătate a secolului al XX-lea”¹. În același timp, am putea considera că încep să se împlinească, fie chiar și fragmentar, cuvintele Părintelui profesor Stăniloae, care spunea că s-ar bucura ca gândirea sa să fecundeze gândirea teologilor mai tineri, care să-și găsească în operele sale izvor de adâncă și nealterată inspirație, punct de plecare pentru noi și tot mai largi dezvoltări, cercetări și aprofundări². Un ucenic și discipol apropiat al său, Părintele profesor Ion Bria, compara sinteza teologică realizată de Părintele Stăniloae cu un câmp îmbelșugat, așteptând secerători pe măsură, care să folosească și să îmbogățească această comoară de mare preț³.

În prezent, dacă ar fi să luăm în considerare „recenzia” făcută într-unul dintre ultimele numere ale revistei „Studii Teologice”, observăm că opera Părintelui Stăniloae reprezintă interes pentru teologi de pe toate continentele, aparținând unor credințe, tradiții, culturi și spiritualități dintre cele mai variate. Scrieri ale teologului român au fost traduse în limbi precum: greacă, franceză, engleză, germană, rusă, italiană, iar gândirea sa teologică a constituit punct de plecare în alcătuirea unor teze doctorale sau monografiile teologice aparținând unor teologi ortodocși, romano-catolici, protestanți și neoprotestanți, de naționalități diferite: români, greci, germani, italieni, polonezi, englezi, francezi, ruși etc.

În opera teologului român, se întâlnesc naționalul și universalul, Părintele profesor arătând o înaltă prețuire și încredere în afirmarea vocației specifice a neamului nostru, în raport cu alte credințe și spiritualități sau, cum se exprima Maciej Bielawski, Părintele Stăniloae,

¹ Olivier Clément, *Geniul Ortodoxiei*, în *Dumitru Stăniloae sau paradoxul teologiei*, volum coordonat de Teodor Baconsky și Bogdan Tătaru-Cazaban, Editura Anastasia, București, 2003, p. 29.

² Pr. prof. dr. Ion Bria, *Spațiul nemuririi sau eternizarea umanului în Dumnezeu, în viziunea teologică și spirituală a Părintelui Stăniloae*, Editura Trinitas, Iași, 1994, p. 44.

³ Idem, *Ortodoxia în Europa. Locul spiritualității române*, Editura Trinitas, Iași, 1995, p. 103: „De acum încolo, noi toți culegem unde a semănat Părintele Stăniloae, noi toți intrăm în câmpul arat, semănat și cultivat de el. Mulți vor trece pe contul lor munca lui și răsplata lui. Problema este aceea că ne-a lăsat o recoltă imensă, iar secerătorii sunt puțini. În semn de venerare a memoriei lui, să ne rugăm lui Dumnezeu să scoată lucrători noi și demni la culesul acestei recolte abundente”.

„ca român, a devenit universal și, în același timp, a introdus ceva din spiritul său românesc în patrimoniul universal al tradiției teologice”⁴. În scrierile sale, Ortodoxia se află în dialog cu toate celelalte ramuri ale creștinismului și nu numai. În lucrările Sfinției Sale, teologia se împletește cu filosofia și filologia, cu ontologia și psihologia, dar, în mod deosebit, cu viața și credința, cu morala și spiritualitatea.

Putem afirma, cu deplină certitudine, că nu există secție a teologiei clasice, așa cum sunt ele delimitate: biblică, istorică, practică și sistematică, asupra căreia teologul român să nu se fi aplecat și căreia să nu-i fi adus dezvoltări și aprofundări esențiale. În mod similar, cercetând bogata sa operă, constatăm, cu ușurință, faptul că aproape nu există disciplină pe care să nu o fi lărgit și îmbogățit prin scrierile sale, de la simple note sau reflecții sintetice și până la monografiile de mare amploare și valoare.

Din astfel de motive, caracterizările făcute la adresa Părintelui profesor au fost variate și elogioase. Părintele Dumitru Stăniloae a primit, încă din timpul vieții, numeroase și înalte apelative și aprecieri, și nu doar de la teologii români, care au avut șansa de a avea la îndemână opera sa, aproape integrală, în limba română, cât mai ales din partea unor personalități creștine mondiale, care, fie și prin intermediul a câtorva scrieri traduse în limbi de circulație internațională, i-au intuit geniul teologic și spiritualitatea adâncă a vieții sale. P.S. Kallistos Ware, în prefața lucrării *Experiența lui Dumnezeu*, îl considera „cel mai mare teolog ortodox în viață”⁵. IPS Antonie Plămădeală reproduce o informație, potrivit căreia Heidegger l-ar fi considerat pe Părintele Stăniloae „al doilea gânditor al secolului nostru”⁶. Probabil, adaugă Înaltpreasfinția Sa, „Heidegger n-a putut renunța pentru sine la locul întâi!”⁷.

⁴ Maciej Bielawski, *Părintele Dumitru Stăniloae, o viziune filocalică despre lume*, traducere și cuvânt înainte de diac Ioan I. Ică, Editura Deisis, Sibiu, 1998, p. 320.

⁵ † Kallistos de Diokleia, *Prefață*, la Dumitru Stăniloae, *The Experience of God*, traducere de Ioan Ioniță și Robert Barringer, Holy Cross, Brookline, Ma., 1994, p. IX.

⁶ † IPS Antonie, Mitropolitul Transilvaniei, „*Generația Stăniloae*”, în *Persoană și comuniune. Prinos de cinstitie Părintelui Profesor Academician Dumitru Stăniloae la împlinirea vârstei de 90 de ani*, volum tipărit din inițiativa Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, sub îngrijirea Diac. asist. Ioan I. Ică, Editura și tiparul Arhiepiscopiei ortodoxe Sibiu, Sibiu, 1993, p. XVIII.

⁷ *Ibidem*.

Părintele profesor a fost, totodată, apreciat a fi cel mai important teolog ortodox din zilele noastre⁸, a fost numit „patriarhul teologiei academice românești”, „sfântul” sau „teologul *Filocaliilor*”, pentru ediția de excepție pe care ne-a oferit-o, singulară în lume, a acestui compendiu de scrieri ascetico-mistice răsăritene, „teologul iubirii și al comuniunii creștine” ș.a. El este un „teolog” în sensul original și adevărat al cuvântului, de real mărturisitor al adevărilor de credință, care nu numai că a tradus și explicat, că a dezvoltat și problematizat pe marginea celor descrise, dar s-a lăsat deplin pătruns în viața sa de duhul Sfinților Părinți, pe care i-a făcut cunoscuți și apropiați (Sfinții Grigorie Palama și Maxim Mărturisitorul, Grigorie de Nyssa, Atanasie cel Mare și Chiril al Alexandriei, Simeon Noul Teolog, Grigorie de Nazianz, Dionisie Areopagitul, Părinții filocalici și sfinții români, pentru a urma o înșiruire cronologică, în funcție de perioada în care Părintele profesor s-a aplecat asupra operelor acestora).

Preasfințitul Părinte Episcop Kallistos Ware, episcop de Diokleia, ca să cităm o voce, deopotrivă academică și monahală, de primă importanță a teologiei ortodoxe contemporane, caracterizând opera Părintelui Stăniloae, considera că aceasta este *o teologie a iubirii și comuniunii, o teologie trinitară, a armoniei și sintezei dintre transcendent și immanent, o teologie a transfigurării cosmice a creației, a raționalității și materialismului mistic*⁹.

Părintele Ion Bria identifica spiritul teologic creator al mentorului său, constând în repunerea în circulație a marilor concepții originale ale Ortodoxiei răsăritene: *îndumnezeirea, ca eternizare a umanului în Dumnezeu; omul, ca răscruce a lumii create, lumea, ca arenă a sfințeniei; transfigurarea materiei; universalitatea umană* etc.¹⁰.

Un teolog contemporan a avut chiar curajul să afirme că spiritualitatea creștină, în cele două milenii de existență, a cunoscut patru mari spirite creștine, care i-au marcat esențial evoluția. Acestea s-au derulat la o distanță de șase-șapte veacuri unul de altul. Cel

⁸ Olivier Clément, *Geniul Ortodoxiei*, în *Dumitru Stăniloae sau paradoxul teologiei*, volum coordonat de Teodor Baconsky și Bogdan Tătaru-Cazaban, Editura Anastasia, București, 2003, p. 29.

⁹ Vezi studiul † Kallistos Ware of Diokleia, *Experiența lui Dumnezeu în „Teologia Dogmatică” a părintelui D. Stăniloae*, în *Persoană și comuniune...*, pp. 108-120.

¹⁰ Pr. prof. dr. Ion Bria, *Ortodoxia în Europa...*, p. 99.

dintâi l-ar constitui Sfântul Ioan Evanghelistul, a cărui lucrare profetică, ultima din canonul Noului Testament – *Apocalipsa* –, nu este nici măcar astăzi deplin înțeleasă și explicată; cel de-al doilea – Sfântul Ioan Damaschinul – este cel dintâi care a făcut sinteza învățaturii de credință sau a dogmaticii creștine; al treilea ar fi Sfântul Grigorie Palama. Iar cel de-al patrulea spirit providențial ar fi Părintele profesor Dumitru Stăniloae sau Părintele Dumitru „Mărturisitorul”, care, alături de un Georges Florovski și de Sfântul Justin Popovici, a fost cel care ar fi întors teologia ortodoxă a secolului trecut, din așa-zisa captivitate scolastică, la izvoarele ei prime și autentice: Sfânta Scriptură și Sfinții Părinți¹¹. Chiar dacă ar trebui să împărtășească acest merit cu alte două trei astfel de spirite providențiale, „mari sintetizatori” ai teologiei creștine, care au influențat covârșitor istoria și spiritualitatea ortodoxă, nu putem ignora contribuția fundamentală a gândirii sale asupra spiritului vremii, iar cunoașterea și aprofundarea ei nu vor face altceva decât să îi descopere atracția și actualitatea ei. Dincolo de astfel de afirmații entuziaste și elogioase, nimeni nu se mai îndoiește de faptul că Părintele Stăniloae este, în mod indubitabil, cel mai important teolog al Ortodoxiei românești din secolul trecut, a cărui contribuție nu numai că este greu de surclasat, ci pare chiar imposibil de egalat, încât, cu mult spirit de discernământ și obiectivitate, îl putem considera pe Părintele Stăniloae „teologul integral”, în sensul că aproape nu există secție și disciplină a teologiei ortodoxe contemporane pe care să nu o fi explorat și îmbogățit substanțial, prin scrierile sale.

Plecând de la considerații istorice, așa cum a făcut-o în teza sa de doctorat „Viața și activitatea patriarhului Dosoftei al Ierusalimului și legăturile lui cu țările românești”, susținută la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Cernăuți, în 1928, și continuând cu preocupări

¹¹ Pr. prof. Ion Buga, *Minipatologie contemporană*, Editura Symbol, București, 1994, p. 214. O mărturie similară ne-o oferă Costion Nicolescu, spunând că, în perioada studiilor sale teologice, Părintele profesor Ilie Moldovan, o altă personalitate a teologiei ortodoxe românești contemporane, ar fi afirmat: „Grecii spun să sunt numai trei «Teologi»: Sfântul Ioan Evanghelistul, Sfântul Grigorie de Nazianz și Sfântul Simeon Noul Teolog. Noi, românii, spunem că sunt patru, pentru că-l adăugăm pe Părintele Dumitru”. Cf. Costion Nicolescu, *Părintele nostru*, la Arhim. Ioanichie Bălan (ed.), *Omagiu memoriei Părintelui Dumitru Stăniloae*, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1994, p. 146.

și dezvoltări dogmatice, în cele trei volume de *Teologie Dogmatică Ortodoxă* (1978), cea mai mare parte a operei sale a fost consacrată aprofundării învățăturilor experimentale, ascetico-mistice, ale credinței ortodoxe (cunoaștere și iubire, lacrimi și lumină, iubire și îndumnezeire), adâncirii semnificațiilor adânci ale cultului divin și, în mod deosebit, ale Liturghiei ortodoxe, așa cum a făcut-o magistral în volumul *Spiritualitate și comuniune în liturghia ortodoxă*¹².

Sintetic, concentrând aportul fundamental pe care Părintele profesor l-a adus în spațiul teologiei ortodoxe contemporane, am putea identifica unele puncte de susținere și de forță ale construcției sale teologice și duhovnicești. În primul rând, Sfinția Sa aparține curentului neopatristic, prin faptul de a fi reîntors și reasezat gândirea teologică ortodoxă în duhul Sfinților Părinți și în „cugetul Bisericii”. În același timp, lui i se datorează marele merit de a fi adus la lumină, în unele cazuri cu mult înaintea altor teologi creștini, personalitatea și operele unor sfinți normativi pentru credința și evlavia creștină – așa cum este cazul Sfinților Grigorie Palama, Maxim Mărturisitorul sau Simeon Noul Teolog, pe care i-a făcut cunoscuți, prin intermediul unor studii și monografii, care trebuie considerate, pe plan panortodox, esențiale, precum sinteticul, dar științificul studiu¹³, iar mai apoi prin volumul consacrat Sfântului Grigorie Palama¹⁴, a notelor privind gândirea și teologia Sfântului Maxim Mărturisitorul¹⁵ sau inspirata traducere și interpretare a *Imnelor iubirii dumnezeiești*, aparținând Sfântului Simeon Noul Teolog¹⁶.

¹² Pr. dr. Dumitru Stăniloae, *Spiritualitate și comuniune în liturghia ortodoxă*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1986.

¹³ Idem, *Calea spre lumina dumnezeiască la Sfântul Grigorie Palama*, în „Anuarul Academiei Teologice Andreiene”, VI, 1929-1930, pp. 55-77.

¹⁴ Idem, *Viața și învățătura Sfântului Grigorie Palama, cu trei tratate traduse*, Sibiu, 1938.

¹⁵ În acest sens, reținem observația Pr. Andrew Louth: „...introducerile și notele sale la *Mystagogia* și la *Ambigua* au fost traduse în greacă și, foarte recent, notele sale au fost anexate unei traduceri în limba franceză a lucrării *Ambigua* (în această ediție franceză, notele cuprind 165 de pagini, față de 272 de pagini de text, tipărit cu caractere mai mari)”. Cf. Andrew Louth, *Dumitru Stăniloae și teologia neopatristică*, în *Dumitru Stăniloae sau paradoxul teologiei*, volum coordonat de Teodor Bacovsky și Bogdan Tătaru-Cazaban, Editura Anastasia, București, 2003, p. 130.

¹⁶ În Pr. prof. acad. dr. Dumitru Stăniloae, *Studii de teologie dogmatică ortodoxă*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1991.

Mai mult decât atât, în unele învățături, precum este și cea referitoare la raționalitatea creației, putem spune că Părintele Stăniloae a dus mai departe gândirea unor Sfinți Părinți – în mod deosebit, în această privință, a Sfântului Maxim Mărturisitorul –, ba chiar, prin intuiția sa duhovnicească, inspirată providențial, a anticipat unele aprofundări ale științei contemporane, precum cele ale fizicii fundamentale, atomice sau cuantice, atunci când a vorbit și a dezvoltat învățătura despre raționalitatea intrinsecă a creației sau a lumii, despre care știința zilelor noastre, în efortul său holist de a redescoperi întregul și originarul, vorbește tot mai mult și tot mai des. Considerații similare se pot face asupra modului în care Sfinția Sa a înțeles, explicat, aprofundat și dezvoltat învățătura duhovnicească a Sfântului Grigorie Palama, privind energiile și lumina dumnezeiască, iar aceste două exemple, special alese, nu sunt singulare în opera Părintelui Stăniloae și în legătură cu această contribuție a sa întregitoare și integratoare a învățăturilor Sfinților Părinți, în contextul științei și al gândirii creștine și profane contemporane.

La fel de sintetic și încercând să surprindem câteva note esențiale ale teologiei sale, remarcăm: 1) *Fidelitatea desăvârșită față de învățătura tradițională a Bisericii*; 2) *Actualitatea abordării*; 3) *Redescoperirea izvoarelor prime și nealterate*; 4) *Aducerea în câmpul atenției și al cercetării teologice a unor personalități fundamentale ale teologiei ortodoxe și a operelor capitale ale acestora*; 5) *Profunzimea și creativitatea dezvoltărilor*; 6) *Împletirea cunoștințelor teologice cu o perspectivă inter- și transdisciplinară*; 7) *Lirismul exprimării, limbajul duhovnicesc folosit, îndemnând și conducând nu spre speculație intelectuală și nuanțare teoretică, ci către schimbare morală și nevoiță spirituală*; 8) *Centralitatea iubirii, în întreaga operă a teologului român și 9) o teologie a transfigurării, a copleșirii elementului material de către cel spiritual, într-o reală dinamică a „pățimirii îndumnezeirii” sau desăvârșirii.*

Părintele profesor Dumitru Stăniloae – istoric și aghiograf al monahismului ortodox

Dintr-o mărturie a Părintelui Cleopa, care i-a fost câțiva ani duhovnic Părintelui profesor, dar și soției sale, prezbitera Maria, aflăm că tânărul Stăniloae, după terminarea facultății, la Cernăuți, și a studiilor,

în străinătate, ar fi intenționat să intre în viața monahală. Meditând, însă, asupra variatelor ispite ce se ridică în calea acesteia, a renunțat și s-a căsătorit¹⁷.

Tot Părintele arhimandrit Cleopa ne mărturisea dorința teologului român ca, dacă soția sa se va muta la Domnul înaintea sa, să se retragă la Mănăstirea Sihăstria, lucru care, însă, nu s-a mai petrecut¹⁸.

Relația pe care a avut-o și a cultivat-o Părintele profesor Dumitru Stăniloae cu monahismul și monahii români, atât din țară, cât și din alte lavre ortodoxe, în mod special din țările ortodoxe și în mod predilect din Sfântul Munte, este una de reciprocă prețuire, întrucât Părintele profesor, profund impresionat de idealul sublim de viață monahală, de modelele de călugări îmbunătățiți, a iubit și a frecventat mănăstiri din întreaga țară, dintre care i-au lăsat o impresie profundă mănăstiri istorice, precum Mănăstirea Brâncoveanu, de care l-a legat și apropierea și prietenia duhovnicească față de Părintele Serafim Popescu¹⁹ și de Părintele Arsenie Boca, ori, după mutarea sa la București, Mănăstirea Antim, unde i-a întâlnit, în cadrul

¹⁷ Mărturia Părintelui arhimandrit Cleopa Ilie, în acest sens, este următoarea: „Mi-amintesc că mi-a spus odată, la mărturisire, că după terminarea studiilor la Cernăuți și peste hotare ar fi dorit să intre în viața monahală, căci avea niște maici rude la Mănăstirea Țigănești. Într-o zi, s-a dus să le ceară sfatul, dar auzind de unele ispite, a renunțat și s-a căsătorit. Mărturisind pe Hristos ca preot și profesor de teologie”. Cf. *Părintele Cleopa despre Părintele Dumitru Stăniloae, apud* Arhimandrit Ioaniche Bălan, *op. cit.*, p. 115.

¹⁸ „Altădată, spunea Părintele arhimandrit Cleopa, ne-am dus împreună la poiana din Piciorul Crucii, un loc retras și liniștit mai sus de Sihăstria. Părintele, văzând acea poiană, a zis: «Iată, aici este locul meu! Să-mi aduc biblioteca aici și să scriu la liniște! Dacă soția se duce la Domnul înaintea mea, m-aș retrage la mănăstirea Sihăstria, să mă rog și să mai scriu ceva, cât îmi va mai da Dumnezeu putere». Cf. *Ibidem*.

¹⁹ Despre relația Părintelui Stăniloae cu Părintele Serafim Popescu, Lidia Stăniloae Ionescu, în volumul dedicat tatălui său, mărturisește: „Îl iubea și-l aprecia foarte mult pe Părintele Serafim Popescu de la Mănăstirea Sâmbăta, care cu modestie și neclintită voință a constituit un exemplu de consecvență și fermitate în credință. Pe el îl considera ca pe adevăratul lui elev și ucenic (...). Părintele Serafim e un adevărat călugăr. Fără ostentație, fără goana după admirația oamenilor. Nimic nu e mai dăunător pentru viața spirituală decât laudele și elogiile care fac să dispară subțirimea gândirii, smerenia și aspirația spre o viață cu adevărat îmbunătățită. Părintele Serafim aplică într-adevăr regulile de trăire filocalică”. Cf. Lidia Stăniloae Ionescu, *«Lumina faptei din lumina cuvântului» Împreună cu tatăl meu, Dumitru Stăniloae*, ediția a II-a revăzută, Editura Humanitas, București, 2010, p. 201.

întâlnirii „Rugului Aprins”, pe Părintele Ghiuș și pe Sandu Tudor; ori Țigănești și Cernica, unde este și înmormântat, alături de vrednica sa soție, prezbitera Maria; dar și vetrele de sihăstrie, în special moldavă, precum: Neamț, Sihla, Sihăstria, Secu, Agapia, Văratec, unde a avut fericirea de a cunoaște și a se întreține cu părinți duhovnicești cu viață îmbunătățită, printre care Părintele Paisie Olaru²⁰, Părintele Cleopa Ilie²¹, Părintele Ioanichie Bălan; precum și din Sfântul Munte Athos, centru și inimă ale monahismul ortodox.

Fie prin pelerinajele făcute, fie prin relațiile spirituale cu marii duhovnici, Părintele profesor a cunoscut din interior monahismul, pe care l-a văzut totdeauna ca un factor de îmbunătățire morală a întregii vieți creștine.

De asemenea, între ucenicii săi s-au numărat monahi erudiți, pe care i-a îndrumat direct la elaborarea unor teze strălucite de doctorat în Teologie, unii dintre ei devenind apoi ierarhi de seamă ai Bisericii noastre Ortodoxe Române, precum Mitropolitul Antonie

²⁰ Despre Părintele Paisie Olaru și relația sa cu marele teolog român, Lidia Stăniloae Ionescu povestește: „Radia atâta lumina, încât locul însuși devenise o fereastră deschisă pentru a privi dincolo, într-o altă lume, în care de după fiecare stâncă, de după fiecare brad, îți surâdea un înger. A fost o experiență unică în viața tuturor celor care au avut norocul să fim prezenți”. Cf. *Ibidem*, p. 217. Într-un alt loc, despre „părintele Paisie cel blând și cu chip de sfânt” și despre viața și nevoia sa, plină de iubire și compasiune, mai aflăm: „Ceea ce m-a frapat de la bun început a fost lumina din odaie. Era foarte strâmt acolo, prin ferestruicile ca de jucărie nu răzbăteau razele de afară. Totuși încăperea strălucea, părea că undeva, sub grinda joasă, s-ar fi ascuns soarele. Un soare special, aparținând numai părintelui Paisie, creat de Dumnezeu numai pentru chilia lui. După aceea am înțeles: lumina nu venea de altundeva. Venea de la părintele Paisie, de la făptura lui mărunță, îmbrăcată într-o rasă neagră-vineție, roasă de atâta purtat...”. Cf. *Ibidem*, p. 348.

²¹ Despre Părinții Cleopa și Paisie de la Sihla, fiica Părintelui Stăniloae mărturișește faptul că teologul român „i-a iubit și respectat și n-a încetat niciodată să-i dea de exemplu altora”. Cf. *Ibidem*, p. 201. Într-o descriere mai largă, întâlnirea Părintelui Stăniloae cu Părintele Cleopa este astfel evocată: „Rareori s-au bucurat doi oameni unul de altul, așa ca părintele Cleopa și tata. Nu se cunoscuseră dinainte, dar au fost de îndată ca doi prieteni vechi. Avea o limbă înflorită părintele Cleopa și un ascuțit simț al umorului. Era o adevărată încântare să-l ascuți (...). Cunoștea pe dinafară pasaje întregi din *Filocalia* și le combina cu observații personale, cu mici istorisiri din viața mănăstirii și a lui. Un adevărat sinaxar viu... Tata a rămas uluit de cunoștințele teologice și de memoria lui fenomenală. Ce ore minunate! Nu ne mai săturam ascultându-i verva, sclipitoare ca un foc de artificii, încărcată de sensuri și învățături de neuitat”. Cf. *Ibidem*, p. 213.

Plămădeală, Arhimandritul Chesarie Georgescu și, în mod deosebit, Preafericirea Sa, Preafericitul Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii noastre; sau unii care au scris despre opera sa, precum PS Ioachim Băcăuanul, Episcop-Vicar al Arhiepiscopiei Romanului și Bacăului, IPS Serafim Făgărășanul, Mitropolitul Germaniei, ș.a.

Legătura sa cu monahii români a fost largă și bogată, concretizându-se și în alcătuirea de prefețe, recomandări sau referate de publicare, unele dintre ele inserate, apoi, în volumele unor personalități ale vieții monahale românești, cum ar fi: IPS Antonie Plămădeală²², Arhim. Cleopa Ilie²³, Arhim. Ioanichie Bălan²⁴, Arhim. Chesarie Georgescu²⁵, precum și la teza de doctorat, în limba română, *Teologie și spiritualitate*²⁶, a Preafericitului Părinte Patriarh Daniel. Ca răspuns la dragostea sa față de monahism, ierarhii și părinții duhovnicești, înalți cercetători ai teologiei ortodoxe și iscusii cunoscători ai sufletului omenesc, i-au răsplătit dragostea și truda teologică prin prietenii sincere și profunde, considerându-l „de-al lor”, în sensul că a înțeles și a practicat, chiar și în familie, o înaltă viață ascetică și mistică, similară, în mare parte, rânduiei monahale.

²² „Cuvânt înainte”, la IPS Antonie Plămădeală, *Biserica slujitoare în Sfânta Scriptură, în Sfânta Tradiție și în teologia contemporană*, EIBMBOR, București, 1972, pp. 5-7; „Prefață”, la † Antonie, Mitropolitul Ardealului, *Tradiție și libertate în spiritualitatea ortodoxă*, Mitropolia Ardealului, Sibiu, 1972, pp. 5-7.

²³ „Recomandare”, la Arhim. Cleopa Ilie, *Călăuză în credința ortodoxă*, Editura Episcopiei Romanului, Roman, 2000, p. 7; „Referat”, la Arhim. Ilie Cleopa, *Călăuză spre cunoașterea și apărarea credinței ortodoxe*, Editura „Credința strămoșească”, s.l., 2000, p. 3; „Prefață”, la Părintele Cleopa Ilie, *Predici la Sărbătorile de peste an – inedite*, Editura Christiana, București, 2001, p. 7; „Prefață”, la Părintele Cleopa Ilie, *Predici la Duminicile de peste an*, Editura Scara, București, p. 3.

²⁴ „Prefață”, la Ierom. Ioanichie Bălan, *Pateric românesc*, EIBMBOR, București, 1980, pp. 5-6.

²⁵ „Referat”, la Chesarie Georgescu, *Doctrina recapitulării în Hristos în teologia ortodoxă*, în vol. Ștefan Georgescu, *Părintele Arhimandrit Chesarie - momente triste și raze de lumină din viața sa*, Editura Conphys, Râmnicul Vâlcea, 2005, p. 527; „Referat”, la Chesarie Georgescu, *Învățătura ortodoxă despre iconomia dumnezeiască și iconomia bisericască*, teză de doctorat, în Ștefan Georgescu, *op. cit.*, pp. 530-532; „Referat”, la Chesarie Georgescu, *Studii de bristolologie în teologia românească*, în Ștefan Georgescu, *op. cit.*, p. 528; „Referat”, la Chesarie Georgescu, *Tradiție și Biserica*, în Ștefan Georgescu, *op. cit.*, p. 524; „Referat”, la Chesarie Georgescu, *Uniunea ipostatică la Sf. Ioan Damaschinul*, în Ștefan Georgescu, *op. cit.*, p. 526.

²⁶ † Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Teologie și spiritualitate*, Editura BASILICA a Patriarhiei Române, București, 2010.

Nu trebuie uitate, niciodată, ajutorul și relația specială pe care a avut-o Părintele profesor cu ierarhi ai Bisericii noastre, în mod special cu IPS Mitropolit Nicolae Bălan sau IPS Mitropolit Nicolae Colan, PF Patriarh Teoctist, PF Patriarh Daniel²⁷, pentru a-i menționa doar pe câțiva dintre cei care au cultivat o relație deosebită cu teologul român.

Pentru Părintele profesor Dumitru Stăniloae, monahismul ortodox a reprezentat un adevărat stindard al apărării și propovăduirii dreptei credințe, în toate epocile istoriei creștine. Pentru acesta, mănăstirile sunt oaze de spiritualitate ortodoxă și de identitate națională, iar monahii de vocație modele sublime de întrupare a învățăturii Mântuitorului Iisus Hristos. Sfinția Sa a avut o înaltă considerație pentru viața monahală, pentru „chipul îngeresc” de viețuire creștină, apreciind că acesta va fi un reper fundamental pentru creștinism și creștini, atât timp cât își va păstra nealterate voturile și idealurile, îndeplinindu-și vocația prin practicarea unei vieți de sfințenie, deplin „alipită”, cum îi plăcea să spună, de Dumnezeu.

Definind calitățile morale ale monahului de vocație, teologul român consideră că acesta este „cel care merge înaintea celorlalți oameni în a se asemena cu Hristos”²⁸, „pilda cea mai înaltă pentru ținta spre care să tindem noi cei din lume”²⁹. El este „luptătorul cel mai hotărât în slujba Duhului, este cavalerul eminent al spiritualei”³⁰, „un bărbat al tăriei, un chip al bărbăției”³¹.

Aflăm de la Părintele profesor și un model duhovnicesc de stareț. Acesta „ar trebui să nu elimine din comportamentul lui smerenia, să urmeze în privința aceasta lui Hristos, Care mângâia pe toți, dar nu umbla după satisfacțiile Lui (se ducea la rugăciune, de pildă, când ceilalți dormeau în corabie). Să fie un om al rugăciunii, un om al smereniei, un om care să fie pildă de iubire pentru toți, de ascultare

²⁷ Despre prețuirea pe care o avea Părintele Stăniloae pentru doctorandul, pe atunci, Daniel Ciobotea, Lidia Stăniloae Ionescu mărturisește că Părintele profesor „il considera ca pe cel mai valoros dintre discipoli, de o calitate cu totul ieșită din comun”. Cf. Lidia Stăniloae Ionescu, *op. cit.*, p. 373.

²⁸ Arhim. Ioanichie Bălan (ed.), *op. cit.*, p. 29.

²⁹ *Ibidem*, pp. 29-30.

³⁰ Pr. Dumitru Stăniloae, *Sensul ascezei monahale*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2005, p. 5.

³¹ *Ibidem*, p. 8.

a durerilor fiecăruia, nu poruncindu-i, ci întrebându-l de durerile lui și sfătuindu-l și ajutându-l să le învingă și să fie pildă tuturor a iubirii întreolaltă”³².

Din perspectiva istoriei bisericești, Părintele Stăniloae a consacrat numeroase eforturi și pagini monahismului ortodox românesc și personalităților lui centrale, datorită profundelor sale convingeri privind vocația de sinteză a spiritualității ortodoxe românești, a echilibrului și discernământului acesteia³³. Efortul și meritul Părintelui profesor, în cercetarea istoriei, a rolului capital pe care monahismul creștin și, în mod deosebit, cel românesc l-au avut asupra spiritualității creștine bimilenare, pot fi prezentate și analizate dintr-o perspectivă multiplă.

În primul rând, demne de remarcat sunt cercetările și aprofundările sale istorice asupra unor pagini și evenimente esențiale din istoria monahismului românesc, așa cum observăm din studiile și articolele sale privind rolul și locul spiritualității ortodoxe românești, în context european și universal, al monahismului nostru în cadrul monahismului creștin. Paginile alcătuite de teologul și profesorul

³² Arhim. Ioanichie Bălan (ed.), *op. cit.*, p. 29.

³³ Parcurgerea lucrării doamnei Virginia Popa, *Părintele Dumitru Stăniloae. Bibliografie*, ediția a II-a (revizuită și adăugită), Editura Trinitas a Patriarhiei Române, București, 2013, pe care Lidia Stăniloae, fiica teologului român, o consideră a fi „singura lucrare de acest fel, fără greșeli de date, nume, titluri etc., așa cum au fost toate celelalte texte apărute până acum” (p. 7), ne ajută să constatăm că, dintr-un total de 35 de volume publicate în limba română și 47 în versiune străină, 45 de traduceri, 970 de studii, articole și capitole din lucrări, apărute în limba română și 140 în versiune străină, la care se adaugă 47 de predici și cuvântări, 81 de interviuri și convorbiri, 67 de introduceri, prefețe și postfețe și 73 de recenzii ale operelor unor gânditori și scriitori români și străini, un număr substanțial dintre acestea este consacrat prezentării istoriei monahismului ortodox, în general, și a celui românesc, în special, unor momente și personalități fundamentale ale sale, specificului și lucrării duhovnicești, ascetice, creștine, incluzând teme, precum: personalități monahale creștine și românești, spiritualitatea răsăriteană, pocăința sau mărturisirea, rugăciunea lui Iisus, desăvârșirea creștină, sfințenia, îndumnezeirea etc. Simpla evidență a textelor care analizează astfel de aspecte include un număr de 10 volume în limba română și 8 în versiune străină, 137 de studii și articole în limba română și 20 în limbi străine, 38 de traduceri, cea mai mare parte volume din operele Sfinților Părinți, și, în mod deosebit, cele 12 volume ale *Filocaliei*, 34 de introduceri, prefețe și postfețe, pentru a menționa pe cele mai importante contribuții asupra acestei teme a teologului român.

român vizau identificarea și demonstrarea, cu argumente istorice solide, a originii apostolice a creștinismului românesc și a vechimii formelor de viață monahală din aceste locuri³⁴.

În al doilea rând, Părintele profesor Dumitru Stăniloae a subliniat intensă viața duhovnicească din mănăstirile românești, din fiecare perioadă istorică, efortul acestora de păstrare fidelă a rânduielilor monahale, fără alterare sau relativizare.

În al treilea rând, teologia și monahismul românesc îi datorează alcătuirea unor studii privind mari personalități duhovnicești monahale, viața, opera și învățăturile lor, precum Preacuviosul schimonah Vasile de la Poiana Mărului, Sfântul Paisie de la Neamț, starețul Gheorghe de la Cernica, Ieroschimonahul Iosif de la Mănăstirea Varatic.

Prin traducerea în limba română a *Filocaliei*, pe de o parte, iar pe de altă parte, prin sintezele despre isihasmul românesc și personalitățile marcante ale vieții monahale din țara noastră, Părintele Stăniloae a arătat strânsurile legături dintre mănăstirile și monahii români cu locurile sfinte și cu Sfântul Munte Athos, descoperind vocația universală a monahismului românesc, prin schimbul de călugări, precum și prin venirea și desfășurarea unei intense și bogate activități duhovnicești și culturale, în Țările Române, a unor vestiți monahi din Athos și din întreaga lume creștină, care au găsit aici un climat intelectual și spiritual propriu unei vieți și misiuni înalte.

Nu în ultimul rând, Părintele Stăniloae a prezentat contribuția esențială a monahismului românesc asupra celui panortodox și și-a împărtășit convingerile sale profunde și optimiste privind rolul și viitorul spiritualității, teologiei, Bisericii și monahismului ortodox românesc.

³⁴ Vezi studii și referințe istorice, precum: *Besii în mănăstirile din Orient*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul XCIV (1976), nr. 5-6, pp. 587-589; „Studiul introductiv”, la *Scrieri ale „Călugărilor sciți” daco-romani din secolul VI*, traducere de Pr. prof. Nicolae Petrescu, în „Mitropolia Olteniei”, anul XXXVII (1985), nr. 3-4, pp. 199-244; nr. 5-6, pp. 391-441; nr. 9-10, pp. 680-708; nr. 11-12, pp. 783-793; „Introducere: Contribuția „călugărilor sciți” la precizarea hristologiei la începutul secolului al VI-lea”, în *Scrieri ale „călugărilor sciți” daco-romani din secolul al VI-lea*, traducere Pr. prof. Nicolae Petrescu și Prof. David Popescu, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 2006, pp. 5-85, precum și „Din istoria isihasmului în Ortodoxia română”, în *Filocalia...*, volumul VIII, pp. 555-588.

Iubitor al vieții monahale, Părintele profesor a arătat și unele pericole care îi pândesc pe cei ce au îmbrăcat „chipul îngeresc” de viețuire duhovnicească, în mod special ignorarea sau uitarea specificului și a exigențelor voturilor depuse, ceea ce conduce la secularizarea Bisericii și a lumii și la îndepărtarea de Dumnezeu.

În studiul *Temeiuri dogmatice și duhovnicești pentru viața de obște*³⁵, evidențiind învățătura spiritualității ortodoxe privind superioritatea vieții monahale chinoviale față de cea anahoretică, Părintele Stăniloae identifică, în sprijinul vieții de obște, numeroase argumente moral-pedagogice, antropologice și dogmatice. Dintre cele dintâi, moral-pedagogice, cele mai importante sunt:

a) nevoia de mântuire în comuniune cu semenii, în acest caz cu frații sau împreună-viețuitorii în obștea monahală sau, după cum argumentează Părintele profesor, „omul nu se poate desăvârși decât ajutat de sfatul, de observațiile și de iubirea altora, căci singur pe sine nu se poate nici cunoaște din toate laturile, neputându-se pune în chip izolat în toate situațiile și neputându-se judeca pe sine fără crutare, și nu se poate nici îndrepta, negăsind în sine destule resurse de putere pentru aceasta”³⁶;

b) posibilitatea de unificare și armonizare a comportamentului și a deprinderilor duhovnicești în viața de obște, „după regula comună și normativă, care urmărește formarea creștinului desăvârșit”³⁷;

c) posibilitatea de exersare, concentrată în virtuți, în mod deosebit în tăierea voii proprii și a egoismului;

d) caracterul extraordinar și singular al nevoițelor în singurătate și numai, după o exersare duhovnicească sporită, concretizată în dobândirea nepătimirii;

e) posibilitatea, oferită de viața chinovială, de manifestare a iubirii față de frați și față de semenii;

f) evitarea pericolului căderii în autosuficiență și mulțumire de sine a celor ce petrec în singurătate, lipsiți de un povățuitor duhovnicesc³⁸.

La acestea, Părintele profesor adaugă unele argumente sau temeuri antropologice, în favoarea vieții de obște. Ele, susține Sfinția

³⁵ Pr. Dumitru Stăniloae, *Temeiuri dogmatice și duhovnicești pentru viața de obște*, în „Studii Teologice”, anul IV (1952), nr. 7-8, pp. 371-393.

³⁶ *Ibidem*, p. 384.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, pp. 385-386.

Sa, interpretând texte ale unor Sfinți Părinți și Scriitori bisericești, sunt fundamentale pentru înțelegerea specificului vieții monahale (Sf. Pahomie cel Mare, Sf. Vasile cel Mare, Sf. Ioan Casian, Diadoh al Foticeii, Nil Ascetul, Sf. Maxim Mărturisitorul, Fericitul Ieronim, Sf. Efrem Sirul, Sf. Grigorie Palama, Benedict de Nursia etc.). Viața de obște este specifică firii sau constituției umane, căci omul e o ființă socială, un mădular al comunității, nu o ființă suficientă sieși, autarhică, aceasta din următoarele motive: 1) el nu-și poate procura cele de trebuință vieții trupesti singur, ci are nevoie de sprijinul și ajutorul semenilor săi; 2) în viața monahală, traiul de obște conduce la comuniunea deplină și din punct de vedere spiritual; 3) prin însuși actul creației sale, omul a fost creat spre comuniune. Ruperea acesteia, prin experiența tristă a păcatului, este restabilită prin asceză și nevoință³⁹.

Temeiurile moral-pedagogice și cele antropologice sunt întărite de unele dogmatice. Dintre cele mai convingătoare, teologul român distinge:

1) Capacitatea monahilor, care trăiesc în obște, de a restabili chipul lui Dumnezeu din adâncul sufletelor lor și, astfel, de a imita viața de iubire din sânul Sfintei Treimi, paradigmă sau „structură a supremei iubiri”⁴⁰;

2) posibilitatea lor de a se apropia de viețuirea îngerească, o viețuire organizată și ierarhizată;

3) exersarea fiecărui viețuitor din obște, în calitatea sa de mădular, în vederea punerii smerite în valoare a calităților, spre întregirea Trupului tainic al lui Hristos – Biserica;

4) capacitatea monahilor de a realiza, într-un mod mai deplin, unitatea dintre oameni și dintre ei și Dumnezeu;

5) posibilitatea de a viețui în comuniune deplină în această lume, premisă a unei vieți în deplină iubire în Împărăția Cerurilor⁴¹.

Revenind asupra acestor argumentări, Părintele Stăniloae consideră că temeiurile teologice care stau la baza vieții de obște, arătându-i superioritatea incontestabilă, sunt multiple și profunde: hristologice și antropologice, ecleziologice și angelologice, euharistice (unirea fraților într-un singur Potir) și eshatologice.

³⁹ *Ibidem*, pp. 384-387.

⁴⁰ Idem, *Sfânta Treime - structura supremei iubiri*, în „Studii Teologice”, anul XXII (1970), nr. 5-6, pp. 333-355.

⁴¹ Idem, *Temeiuri dogmatice și dubovnicești...*, p. 390.

Încheind această argumentație istorică și teologică, Părintele profesor Dumitru Stăniloae face elogiul vieții monahale chinoviale în cuvinte înalte și frumoase: „Mănăstirile s-au născut, spune Sfinția Sa, tocmai pentru ca aceste sufletele să-și găsească puțința unei as-tâmpărări a setei lor de a trăi mai deplin cu Dumnezeu, de a vorbi mai mult despre El, în atmosfera de căldură a comuniunii dintre ele. Mănăstirile, adunând în sânul lor aceste suflete și satisfăcându-le această sete, au ferit Biserica de apariția grupurilor sectare. În mănăstiri, Biserica a găsit mijlocul de a ține în sânul ei asemenea suflete, de a utiliza forța lor religioasă deosebită, spre folosul de obște. De aceea, Ortodoxia a rezistat influenței sectelor atâta vreme cât în mănăstiri se ținea aprinsă viața religioasă printr-o comuniune adevărată (...). Comunitățile mănăstirești vii constituie un cheag pentru unitatea religioasă a tuturor credincioșilor, pentru o unitate ce rămâne fidelă în matca tradiției, căci comunitatea mănăstirii e în același timp un for critic, care oprește pe fiecare de la devieri”⁴².

Pentru astfel de merite, vrednicul de pomenire Mitropolit Antonie Plămădeală, unul dintre ucenicii din prima generație ai Părintelui Stăniloae, spunea că „Spiritualitatea românească i-a datorat atunci, și de atunci încoace, instaurarea unui nou model de viață duhovnicească în mănăstiri, ca și în sufletele preoților și ale laicilor. A fost un rug aprins care ardea și nu se mistuia”⁴³. Și tot Înaltpreasfinția Sa făcea referire la „generația Stăniloae”, a acelor teologi și gânditori creștini profund influențați și inspirați de viața și opera Părintelui profesor, de recursul său la scrierile Sfinților Părinți și la dialogul cu științele, cu omul și cu societatea contemporană, din prisma mântuirii universale⁴⁴.

***Filocalia* Părintelui Stăniloae – monument al limbii și spiritualității ortodoxe românești**

În ceea ce privește receptarea ideilor teologice ale Părintelui profesor în mediul monahal, de monahiile și monahii contemporani, putem identifica, pe de o parte, o receptare academică, în sensul

⁴² *Ibidem*, p. 392.

⁴³ IPS Antonie, Mitropolitul Ardealului, *Părintele Prof. Dr. Dumitru Stăniloae*, în „Caietele Universității «Sextil Pușcariu»”, an II (2002), vol. II, nr. 3, p. 4.

⁴⁴ Idem, „*Generația Stăniloae*”, în *Persoană și comuniune...*, p. XI.

elaborării unor lucrări savante, care abordează teme și idei fundamentale ale teologului român, dintr-o perspectivă preponderent științifică, doctă, și, pe de altă parte, o receptare practică, am putea-o numi ascetică, duhovnicească, prin care au fost căutate și dezvoltate teme concrete ale vieții creștine și interpretate prin prisma reflecțiilor duhovnicești și a observațiilor morale ale Părintelui profesor.

Dacă abordările academice, științifice, ale teologiei sale au ca scop esențial cunoașterea, aprofundarea și popularizarea scrierilor și ideilor fundamentale ale Părintelui profesor, în țară sau în străinătate, abordările duhovnicești ale operei sale au un scop practic, existențial și experimental.

În mod similar, dacă pentru abordările academice temele predilecte le constituie asceza, iubirea, contemplația, îndumnezeirea, spiritul de comuniune și sobornicitatea Bisericii, în abordările duhovnicești, practice, predomină referințele teologului român la mijloacele ascetice de luptă împotriva păcatului și la virtuțile creștine, și, esențial, la „darul rugăciunii”.

Însă contribuția sa distinctivă și, totodată, influența sa esențială asupra spiritualității monahale românești contemporane poate fi sintetizată, generic, în două documente sau monumente: *Filocalia* românească și *rugăciunea*, ca respirație a sufletului și dialog spiritual cu Dumnezeu.

Întrebat fiind, odată, care este opera sa cea mai importantă, Părintele profesor a răspuns că aceasta este traducerea *Filocaliei*. S-a simțit legat de această operă de suflet, cu atât mai mult cu cât traducerea ei are o poveste interesantă și specială. Pe bună dreptate, teologii care s-au ocupat de studierea operei Părintelui Stăniloae consideră că acesta a dezvoltat o adevărată „teologie a Filocaliei”⁴⁵ și că a introdus în argumentația teologică „argumentul filocalic”⁴⁶, adică interpretarea unui eveniment sau fapt duhovnicesc, prin prisma gândirii Sfinților Părinți și a autorilor filocalici.

⁴⁵ Maciej Bielawski, *Părintele Dumitru Stăniloae, o viziune filocalică despre lume*, traducere și cuvânt înainte de diac. Ioan I. Ică, Editura Deisis, Sibiu, 1998, p. 127.

⁴⁶ J. Henkel, *Îndumnezeire și etică a iubirii în Spiritualitatea ortodoxă. Ascețica și Mistica părintelui Dumitru Stăniloae*, „Cuvânt înainte” de Ț Serafim, Mitropolitul Mitropoliei Ortodoxe Române a Germaniei și Europei Centrale și de Nord, și dr. Johannes Friedrich, Episcopul Bisericii Evanghelice Luterane din Bavaria, traducere diac. Ioan I. Ică, Editura Deisis, Sibiu, 2003, p. 241.

Traducerea și publicarea *Filocaliei* a constituit pentru Părintele profesor, așa cum aprecia Preafericitul Părinte Patriarh Daniel, în prefața celui de-al treilea volum al acestei colecții, republicată la Editura Basilica a Patriarhiei Române, „o probă impusă sieși”⁴⁷, iar osteneala pe care și-a asumat-o Sfinția Sa s-a întins pe durata unei jumătăți de veac.

Chiar în prefața primului volum al acestei colecții, Părintele Stăniloae arată că „Filocalie” înseamnă „iubirea de frumusețe”, „a unei frumuseți care este totodată și bunătate”⁴⁸. Colecția tradusă de Sfinția Sa în limba română, în douăsprezece volume, „este o colecție de scrieri ascetice și mistice răsăritene, alcătuite de Sfinți Părinți și scriitori bisericești între veacul al IV-lea și al XIV-lea. Colecția a fost întocmită și tipărită la Veneția, în 1782, de cunoscutul scriitor bisericesc din veacul al XVIII-lea, Nicodim Aghioritul, care s-a născut la 1784 și și-a petrecut viața ca monah în muntele Athos, precum îl arată și numele, murind la 1809”⁴⁹.

Titlul însuși al *Filocaliei* ne spune că aceasta este o culegere din scrierile Sfinților Părinți, care ne arată „cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși”. Temele ascetico-mistice prezentate în *Filocalie*, în mod deosebit lupta împotriva păcatelor și a patimilor, spre descoperirea și practicarea virtuților creștine, culminând în iubire și nepătimire, ce conduc spre piscul îndumnezeirii, constituie teme fundamentale ale vieții creștine, în general, ale nevoițelor monahale spre desăvârșire, în mod special. *Filocalia* ne descrie urcușul duhovnicesc al creștinului, monah sau mirean, către desăvârșire sau „pățimirea îndumnezeirii”⁵⁰, ca să folosim o expresie a Sfântului Maxim Mărturisitorul, prin eliberarea de păcate și de patimi, ca forme ale prezenței și lucrării răului în lume și în viața omului, spre dobândirea

⁴⁷ † Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, „Prefață”, în *Filocalia...*, vol. 3, p. 6.

⁴⁸ Pr. dr. Dumitru Stăniloae, „Cuvânt înainte”, la *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinților Părinți*, vol. I, ediția a II-a, Sibiu, 1947, p. 5.

⁴⁹ *Ibidem*. În textul original s-a strecurat o greșeală, Sfântul Nicodim Aghioritul născându-se în 1749 și nu în 1784, așa cum apare în text.

⁵⁰ Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Răspunsuri către Talasie. Întrebarea 22. Scolii, 5*, în *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinților Părinți, care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, vol. 3, traducere din grecește, introducere și note de Pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, EIBMBOR, București, 2009, p. 106.

și lucrarea până la desăvârșire, la „măsura dumnezeiască” a virtuților creștine, care îl apropie și îl unesc pe contemplativ cu Dumnezeu. *Filocalia* ne prezintă, așadar, sistematic și metodic, modul în care creștinul se poate elibera din robia și lanțurile păcatelor, care îi întinează curăția dobândită prin Botez, în mod deosebit, cum poate dezrădăcina și înlătura din sufletul și din viața sa lăcomia pântecelui, desfrânarea, iubirea de argint, tristețea, mânia, trândăvia, slava deșartă și mândria.

Calea ascetică de despățimire sau de eliberare de păcate și de patimi, recomandată de *Filocalie*, o constituie dobândirea și practicarea virtuților creștine, opuse patimilor. Iar virtuțile creștine, în descrierea și aprofundarea filocalică, sunt: credința, temerea de Dumnezeu, înfrânarea și pocăința, paza gândurilor și răbdarea cu nădejde a necazurilor, blândețea, smerenia și iubirea, considerată de Sfântul Simeon Noul Teolog, unul dintre scriitorii cuprinși în *Filocalia* românească, „prima împărăteasă și doamnă a tuturor virtuților”⁵¹.

Procesul îndumnezeirii omului, în învățătura filocalică, este cel al actualizării chipului lui Dumnezeu, din adâncul de taină al ființei umane, către deplina asemănare cu Dumnezeu, Izvorul tuturor virtuților. Dobândirea și lucrarea deplină a virtuților creștine conduc spre „pățimirea îndumnezeirii”⁵², despre care a vorbit Sfântul Maxim Mărturisitorul.

O primă apreciere a meritului și efortului Părintelui Stăniloae de traducere a *Filocaliei* în limba română o putem distinge din cuvintele Părintelui Serafim Popescu, atunci când spunea că prin această operă Părintele profesor „a adus cerul ortodox pe pământul românesc”⁵³ sau, în alte cuvinte, prin această comoară a spiritualității răsăritene, Părintele Stăniloae a înlesnit accesul cititorilor de limbă română la marile idei, curente spirituale, personalități și învățături duhovnicești panortodoxe.

⁵¹ Sfântul Simeon Noul Teolog, *Imnele iubirii dumnezeiești. Imnul 17*, în Pr. prof. acad. dr. Dumitru Stăniloae, *Studii de teologie dogmatică ortodoxă*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1991, p. 403.

⁵² Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Răspunsuri către Talasie. Întrebarea 22. Scolii, 5*, în *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinților Părinți, care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, vol. 3, traducere din grecește, introducere și note de Pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, EIBMBOR, București, 2009, p. 106.

⁵³ † IPS Antonie, Mitropolitul Transilvaniei, „*Generația Stăniloae*”, în *Persoană și comuniune...*, p. XIV.

Deschiderile pe care le face *Filocalia* românească cititorilor sunt remarcabile. Fiind alcătuită din scrierile unor autori care au trăit într-o perioadă largă de timp – de aproximativ un mileniu – secolele IV-XIV, ea poate fi apreciată ca un adevărat compendiu de scrieri spirituale, o sinteză a întregii învățături duhovnicești ortodoxe și pentru aceasta trebuie să îi fim profund recunoscători Părintelui Stăniloae. În mod similar, arată Preafericitul Părinte Patriarh Daniel, „deși aparțin unor veacuri diferite, care se întind pe parcursul unui mileniu (sec. IV-XIV), toți sfinții autori din *Filocalie* se află într-un consens deplin în privința științei mijloacelor, căilor și nevoițelor care conduc, prin deprinderea treptată a virtuților, culminând cu nepătimirea și dragostea, la atingerea doritei și fericitei asemănări cu Dumnezeu. Potrivit acestei științe a Sfinților Părinți, curățirea și «înnoirea minții» (Rom. 12, 2), prin pomenirea continuă și cu simțire a lui Dumnezeu, este fundamentală, fiindcă fără truda rugăciunii neîncetate (cf. I Tes. 5, 17), fără trezvie și discernământ în fața tălăzuirii neconținute a gândurilor, așadar, fără paza și liniștirea minții, lupta împotriva patimilor și a întunecatelor puteri care le stârnesc și le întetesc este de neconceput și neroditoare”⁵⁴.

Pe de altă parte, cei mai mulți dintre autorii prezenți în colecția filocalică sunt consacrați, în Ortodoxie sau în unele Biserici Ortodoxe locale, a fi sfinți, astfel încât cuvintele și învățăturile lor, unele dintre ele cuprinse și în *Filocalie*, pot fi apreciate ca fiind inspirate de Dumnezeu și, prin aceasta, Părintele Stăniloae ne pune în dialog cu sfinții Bisericii Ortodoxe de pretutindeni și cu adevărurile de credință descoperite lor. De altfel, și teologul român își împodobește adesea eforturile sale, remarcabile, atunci când erau apreciate de cei iubitori de frumos moral și de desăvârșire, prin cuvintele: „Atât mi-a descoperit mie Dumnezeu!”, însă ceea ce i-a descoperit Dumnezeu Părintelui Stăniloae se cuprinde în mii de pagini, sute de titluri, zeci de volume, proprii sau traduceri, o „plinătate” de note, reflecții, meditații, intervenții etc.

Totodată, Părintele Stăniloae trebuie considerat nu doar un inspirat traducător al acestei colecții de opere duhovnicești, ci și un adevărat întregitor al ei, prin faptul de a fi introdus în cadrul

⁵⁴ † Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, „Cuvânt înainte”, la *Filocalia...*, vol. 1, p. 6.

Filocaliei românești unii autori și scrierile acestora, cu scopul de a ne familiariza și mai bine cu specificul spiritualității ortodoxe, cu personalitățile ei fundamentale și cu operele și învățăturile lor distinctivă, care toate întregesc spațiul teologiei și al evlaviei răsăritene (*Răspunsurile către Talasie*, ale Sfântului Maxim Mărturisitorul; *Scara dumnezeiescului urcuș*, scrisă de Sfântul Ioan Scărarul; *Cuvintele Avvei Dorotei din Gaza*, vol. IX; *Cuvintele despre nevoiță*, ale Sfântului Isaac Sirul, vol. X; *Scrisorile dubovnicești*, ale Sfinților Varsanufie și Ioan, vol. XI; *Cuvintele Avvei Isaia Punicul*, vol. XII).

Traducerea și tâlcuirea textelor filocalice sunt însoțite „de o reflecție orientată dublu: pe de o parte spre text, pentru a-l lămurii sau a-l nuanța; pe de altă parte, pentru a proiecta asupra ei problema și discernământul spiritual”⁵⁵. Însoțirea operelor filocalice cu „comentariile deosebit de necesare pentru justa lor interpretare”⁵⁶ constituie una dintre notele de originalitate ale *Filocaliei* românești. Prin aceasta, Părintele profesor „a îmbogățit substanțial textele *Filocaliei* originale și nu numai că a anexat propriile sale introduceri, ci a și însoțit textele de comentarii”⁵⁷.

Contribuția și serviciul esențial aduse de Părintele Dumitru Stăniloae teologiei și monahismului românesc contemporan îl constituie, din acest punct de vedere, traducerea, întregirea și interpretarea învățăturilor Părinților filocalici. Apreciind truda și rolul traducerii făcute de Părintele Stăniloae acestei magistrale colecții de scrieri duhovnicești ortodoxe, tot Preafericirea Sa considera că „Părintele Stăniloae ne-a lăsat moștenire nu numai o *Teologie Dogmatică Ortodoxă* de mare preț, ci și o *Filocalie* românească monumentală, în douăsprezece volume, în care autorii scrierilor filocalice sau isihaste sunt prezentați în contextul lor istoric și cu specificul lor spiritual, iar textele lor, incluse în veacul al XVIII-lea în colecția numită «*Filocalie*», publicată în originalul grec, în 1872, la Veneția, de către Sf. Nicodim Aghioritul și Macarie de Corint, sau altele incluse de Părintele

⁵⁵ André Scrima, *Renașterea filocalică și ortodoxia românească*, în *Dumitru Stăniloae sau paradoxul teologiei*, volum coordonat de Teodor Baconsky și Bogdan Tătaru-Cazaban, Editura Anastasia, București, 2003, p. 57.

⁵⁶ IPS Serafim Joantă, *Părintele Dumitru Stăniloae și isihasmul românesc în secolul al XX-lea*, în *Ibidem*, p. 81.

⁵⁷ Andrew Louth, *Dumitru Stăniloae și teologia neo-patristică*, în *Ibidem*, p. 124.

Stăniloae în versiunea românească a *Filocaliei*, sunt însoțite de numeroase note și explicații de o bogăție și o adâncime rar întâlnite. Astfel, Părintele Stăniloae rămâne nu doar un traducător al *Filocaliei*, ci și un teolog al *Filocaliei*, înțelegând că teologia rugăciunii este o teologie a mântuirii, a comuniunii de viață sfântă a omului cu Dumnezeu”⁵⁸.

Potrivit mărturiilor teologului român, *Filocalia* a avut un impact deosebit în lumea monahală. Însuși Părintele Stăniloae așeza între „ctitorii” *Filocaliei* românești pe Părintele Arsenie Boca și pe Serafim Popescu, cei care, de altfel, i-au adus din Sfântul Munte și i-au oferit spre lectură, traducere și tâlcuire, această colecție de scrieri duhovnicești, iar dintre cunoscătorii ei, tot Părintele profesor îl considera pe Părintele Teofil Pârâian cel mai bun cunoscător al textelor filocalice.

Contribuția Părintelui ieromonah Arsenie Boca, pe vremea când era viețuitor la Mănăstirea Sâmbăta de Sus, este bine cunoscută. Alături de Părintele Serafim Popescu, duhovnic al aceleiași mănăstiri, este cel care i-a oferit Părintelui profesor, în vremea în care era rector al Academiei Andreiene din Sibiu, un exemplar *in folio* al *Filocaliei* grecești, adus din Sfântul Munte. Foiletând-o, Părintele Stăniloae și-a dat seama de importanța acestei lucrări și a hotărât să propună colegilor profesori ai Academiei Teologice traducerea ei, însă, constatând, după un an, că nimeni nu întreprinsese nimic în acest sens, iar pe de altă parte, cunoscând dimensiunile ei, a fost, oarecum, descumpănit, gândindu-se să traducă, în cel mai bun caz, doar câteva scrieri, care aveau un interes deosebit pentru cercetările sale. Aflând acest lucru, Părintele Arsenie i-ar fi propus Părintelui Stăniloae să îi transcrie, după dictare, textul traducerii, direct din limba greacă, ceea ce s-a și întâmplat. Mai mult chiar, se spune că în momentul în care s-ar fi întâlnit cu Părintele profesor și ar fi discutat asupra acestui proiect, Părintele Arsenie, care urmasa și cursurile Institutului de Arte Frumoase din București, i-ar fi prezentat o machetă a copertii, alcătuită special de el, și i-ar fi spus: „Părinte Profesor, eu am făcut coperta, rămâne ca Sfinția Voastră să adăugați conținutul”.

⁵⁸ † Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, „Cuvânt înainte”, în vol. *Lumina din inimi. Spiritualitate isibastă în traducerea și tâlcuirea Părintelui Stăniloae*, Editura Trinitas, Iași, 2003, p. 7.

Contribuția Părintelui Arsenie Boca a fost apreciată în mod deosebit de Părintele Stăniloae, lucru ce reiese și din *Cuvântul înainte* la primele două volume, apărute la Sibiu, în 1947, în ediție reluată.

Astfel, în „Cuvântul înainte” de la primul volum, ediția a doua, din 1947, apreciind ajutorul oferit de marele duhovnic, Părintele profesor spunea: „Un cald cuvânt de mulțumire trebuie să aduc P.C. Părinte Ieromonah Arsenie, dela Mănăstirea Brâncoveanu, bunul meu student de odinioară, care mi-a rămas mereu aproape. P.C. Sa a binevoit să scrie după dictatul meu cea mai mare parte din traducere la prima ei redactare. Înafară de aceasta, prin prezența aproape necentenită și prin stăruința ce-a pus-o pe lângă mine de-a face această traducere, mi-a alimentat curajul în mod considerabil ca să pot duce până la capăt o muncă atât de ostenitoare, pe care altfel nu cred că ași fi săvârșit-o. Iar după ce din prima ediție a vândut 800 exemplare, prin abonamentele făcute, pentru a doua, mi-a dat imboldul hotărâtor să o tipăresc din nou. Tot P.C. Sa a executat și coperta”⁵⁹.

De asemenea, în „Prefața” celui de al doilea volum al *Filocaliei*, pe lângă mulțumirile adresate Înălților Ierarhi: Nicolae Bălan al Ardealului și Nicolae Popovici al Oradiei, Părintele profesor se simte dator să-i mulțumească din nou Părintelui Arsenie, pentru ajutorul oferit în publicarea și difuzarea volumelor tipărite, cu următoarele cuvinte: „Ajutorul hotărâtor la tipărirea acestui volum l-a dat iarăși bunul meu fost student, ieromonahul Arsenie, de la mănăstirea Brâncoveanu. Datorită abonamentelor masive ce le-a procurat P.C. Sa, am putut face față unor greutăți ce se ridicau ca munții în calea tipării acestui volum. P.C. Sa poate fi numit pe drept cuvânt ctitor de frunte ale *Filocaliei* românești. După imboldul ce mi l-a dat necentenit la traducerea acestei opere, acum susține cu putere neslăbită lucrarea de tipărire. Dacă Dumnezeu va ajuta să apară întreaga operă în românește, acest act va rămâne legat într-o mare măsură de numele P.C. Sale și de mișcarea religioasă pe care a trezit-o în jurul mănăstirii de la Sâmbăta de Sus, pe cele mai autentice baze ale tradiției ortodoxe și cu mijloacele cele mai curate duhovnicești, ale

⁵⁹ Pr. dr. Dumitru Stăniloae, „Cuvânt înainte”, la *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinților Părinți*, vol. I, ediția a II-a, Sibiu, 1947, pp. XI-XII.

învățaturii stăruitoare și ale dragostei de suflete”⁶⁰. Prin urmare, Părintele Stăniloae însuși îl considera pe bunul său student a fi „*ctitor de frunte al Filocaliei românești*”⁶¹.

O altă mărturie pe care am dori să o invocăm, pentru a reliefa importanța și locul *Filocaliei* Părintelui Stăniloae în cadrul spiritualității și vieții monahale românești, este cea a Părintelui arhimandrit Teofil Pârâian, mutat la Domnul în urmă cu aproape patru ani și pe care însuși Părintele Stăniloae îl considera cel mai bun cunoscător al acestei colecții.

Părintele arhimandrit, într-o conferință intitulată „Eu și Filocalia”, mărturisea: „M-am raportat cu bucurie la toate scrierile practice din *Filocalie*, la cele din volumul I, în special, la scrierile lui Evagrie, la scrierile Sfântului Ioan Casian, mai ales Sfântul Marcu Ascetul. Așa de mult îmi place, pentru că sunt cuvinte scurte care trebuie învățate, pentru că dacă nu le înveți pe de rost nu le știi, n-ai ce ști (...). Însă important este nu să faci performanțe de *Filocalie*, eu n-am făcut performanțe de *Filocalie*, deși Părintele Stăniloae zicea că sunt unul dintre cei mai buni cunoscători de *Filocalie* pe care i-a întâlnit Părintele Stăniloae (...). *Filocalia* nu-i o carte de bibliotecă. Părintele Stăniloae zicea că *Filocalia* trebuie citită ca Scriptura, *Filocalia* trebuie citită de multe ori, studiind, aprofundând. De ce? Pentru că altfel nu o ții minte, rămâne la suprafața minții, nu are rădăcină în conștiința noastră. Or, *Filocalia* nu-i o colecție de cărți, scrierile filocalice nu sunt scrieri care trebuie să le înveți ca să le știi și să le mai spui și altora”⁶².

Și tot Preacuvioșia Sa spunea: „Așa că Filocalia poate fi citită ca s-o ai depozitată în tine (...). Domnul Hristos spune că «din prisosința inimii grăiește gura» (Matei 12, 34), Domnul Hristos spune că «omul cel bun din vistieria cea bună a inimii sale scoate cele bune și omul cel rău din vistieria cea rea a inimii sale scoate cele rele» (Matei 12, 35). Sunt cuvinte adevărate, cuvinte spuse de Domnul Hristos, dar cuvintele acestea sunt și îndemnătoare pentru noi ca să ne adunăm ceva bun, să avem un depozit bun. E mare lucru să

⁶⁰ Prof. dr. Dumitru Stăniloae, *Prefața, la Filocalia...*, volumul II, Tipografia Arhiepiscopiei Arhiepiscopiei, Sibiu, 1947, p. 4.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² Arhim Teofil Pârâian, *Eu și Filocalia*, în volumul „Prescuri pentru cuminecături”, Editura Arhiepiscopiei Timișoarei, Timișoara, f.a., pp. 226-227.

porți în suflet niște gânduri pe care să le ai la îndemână, nu când te întreabă cineva, ci când îți trebuie ție, să te raportezi la un anumit lucru prin gândurile pe care ți le-ai împroriat. Cum ar fi acum, fiind vorba de *Filocalie*, scrierile filocalice le depozitezi în suflet, în minte, le aduni în inimă – după expresia Scripturii – și apoi din inimă ele ies la iveală atunci când ai tu trebuință de ele, te poți raporta la ele (...). Așa-i și *Filocalia*. E în carte, dar nu-i destul să fie în carte, ea trebuie să fie folosită, trebuie să fie pusă în practică și numai în măsura în care cunoști, în măsura în care ai la îndemână ideile respective, poți să le folosești și să le ai pe mai departe în vedere”⁶³.

Mai adăugăm la această mărturie a Părintelui Teofil Pârâian – cel despre care Mitropolitul Nicolae Colan spunea că, deși „om fără lumină, era un om luminat” – convingerea Părintelui Petroniu Tănase, fost stareț al Schitului Românesc Prodromu, din Sfântul Munte Athos, model de erudiție și smerenie creștină, care se simțea atașat de scrierile duhovnicești ale Sfinților Varsanufie și Ioan, din *Filocalia*, volumul XI, pe care o recomanda tuturor monahilor, mai ales începători, considerând-o „leagăn” al vieții monahale. Este cunoscută, de asemenea, larga circulație a *Scării* Sfântului Ioan Scărarul, prezentă în volumul al IX-lea al *Filocaliei* Părintelui Stăniloae, care este citită în sfintele noastre mănăstiri, în mod deosebit în perioada Postului Mare.

Evidențiind, sintetic, locul *Filocaliei* românești în cadrul teologiei și al culturii românești contemporane, Preafericitul Părinte Patriarh Daniel aprecia că „experiența spirituală a sfinților *Filocaliei* și a altor sfinți ne este necesară mai ales în acest mileniu al treilea, în care punctul central și fundamental al dialogului dintre știință și credință va fi în curând joncțiunea dintre creat și necreat, acolo unde se întâlnesc energiile create cu cele necreate. Cu cât studiem structura materiei, cu atât mai mult se ține seama de importanța energiei în toată structura lumii create, vizibile și invizibile. Ca urmare, în epoca psihologiei abisale, alături de o fizică abisală, care studiază legătura profundă dintre infinitul mare și infinitul mic, avem nevoie de o spiritualitate abisală, aceea a sfinților, aceea a

⁶³ *Ibidem*, p. 227.

întâlnirii, în profunzime și libertate, dintre creatura inteligentă și smerită cu Creatorul sfânt și primitiv, a comuniunii în har dintre creat și necreat. *Filocalia*, în pofida faptului că ne oferă texte foarte vechi, are o actualitate foarte mare, devenind o *sursă profundă de reînnoire și de inspirație* pentru reflecția noastră asupra creației și asupra naturii umane în legătura lor cu Dumnezeu și, de asemenea, pentru o reînnoire spirituală a vieții personale, familiale, ecleziale și sociale”⁶⁴.

La rândul său, Părintele André Scrima, vorbind despre renașterea duhovnicească pe care *Filocalia* a produs-o în ortodoxia românească, nu doar în mănăstiri și în viața monahilor, ci asupra societății întregi, în special a intelectualilor și a creștinilor iubitori de frumos spiritual, consideră că inima vie a acesteia, audiența ei largă se află în includerea ei în mișcarea mai largă de înnoire a vieții isihaste, având un centru spiritual și în mișcarea „Rugului Aprins”. „Înflorirea Filocaliei românești se situează la convergența unei reaffirmări a mărturiei scrise și a înnoirii vieții de rugăciune: or, tocmai această «coincidență» este semnul autenticității sale. În anii '40, cercurile în care se întâlneau laici și călugări au reînviat, în lumina învățăturilor Părinților, căutarea rugăciunii inimii până în ziua în care a fost primită binecuvântarea venită pe linia starețului Paisie. Clipa de plenitudine era din nou aprinsă”⁶⁵.

Totodată, este extrem de important rolul pe care această colecție de scrieri ascetico-mistice l-a jucat în timpul anilor de persecuție împotriva Bisericii și a monahismului (decretul 410, din decembrie 1959), la formarea a numeroase generații de monahi, preoți și credincioși. Într-o vreme în care ideologia materialistă se impunea agresiv și prin politică de stat, credința creștină învăța neabătut despre crearea omului de către Dumnezeu, printr-o grijă specială și cu o vocație înaltă, aceea de a deveni, prin har și lucrare, ceea ce El este prin ființă, iar scrieri mistice, precum *Filocalia*, care descriu itinerariul duhovnicesc al acestei deveniri spirituale, circulând în

⁶⁴ † Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Locțiitor de Mitropolit al Moldovei și Bucovinei, *Comori ale Ortodoxiei. Explorări teologice în spiritualitatea liturgică și filocalică*, Editura Trinitas, Iași, 2007, pp. 384-385.

⁶⁵ André Scrima, *op. cit.*, p. 59.

copii litografiate sau xeroxate clandestin, întrețineau vie această înaltă conștiință creștină în sufletul și viața monahilor și a mirenilor, a preoților și a intelectualilor din România acelor triste vremuri⁶⁶.

⁶⁶ Vrem să credem, cu optimism, că nu există chilie de monah sau monahie care să nu aibă și să păstreze la loc de cinste, alături de Sfânta Scriptură și de Ceaslov, între lucrările fundamentale privind viața monahală, desăvârșirea și mântuirea, colecția scrierilor filocalice. Și, ca o propunere, așa cum altă dată Părintele Arsenie Boca realizase abonamente în avans, pentru primele volume, poate nu ar fi lipsit de importanță ca, la nivel de eparhii și exarhate, alături de abonamentele la unele lucrări și publicații centrale, să fie adăugat un număr satisfăcător de abonamente și exemplare ale acestei colecții, care să fie larg difuzate, în mod special către preoți și monahi, spre lectură și cunoaștere, spre însușire și împrăștiere duhovnicească.